

ГОЛОВАХА

Свєтєлєв Іванович —
член-кореспондент НАН
України, доктор філософських
наук, професор, директор
Інституту соціології НАН
України

СУСПІЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ТРЬОХ РОКІВ ВІЙНИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 22 серпня 2025 року

У доповіді зазначено, що російсько-українська війна принесла українському народу величезні людські втрати, страждання, завдала катастрофічних збитків економіці України, інфраструктурі, довкіллю. Але водночас ця війна істотно вплинула на змінення суспільних настроїв, прискорила соціальні трансформації, спричинила значні позитивні зрушення в соціальній структурі українського суспільства. Наголошено на важливості підтримання ресурсу національної стійкості, а також на необхідності активної участі представників усіх соціогуманітарних наук у дослідженні складних, суперечливих і динамічних процесів подальшої суспільної трансформації.

Шановні колеги!

Сьогодні ми на основі конкретних фактів і даних соціологічних досліджень розглянемо, які зміни відбулися в українському суспільстві під час війни і які виклики можуть постати перед нами в найближчому майбутньому. Однак спочатку я коротко окреслю парадигму, на якій, власне, побудовано цю доповідь.

Річ у тім, що в соціології є два основні методологічні підходи, в межах яких учені вивчають вплив війни на суспільство, — функціональний і конфліктологічний. Функціоналісти розглядають суспільство як цілісну систему, в якій кожний елемент (індивід, група, структура) виконує певну функцію, що й забезпечує загальну стабільність функціонування системи. Тому в їхньому розумінні будь-який значущий конфлікт (а війна — це, безперечно, один із найсерйозніших соціальних конфліктів) порушує внутрішні взаємозв'язки і призводить зрештою до дисфункції соціального організму. Прибічники конфліктологічного підходу, навпаки, вважають, що будь-які суспільні зміни можливі лише в разі, якщо в суспільстві або в соціальній групі стаються якісь соціальні конфлікти. Звісно, поряд із цими двома основними позиціями існують ще деякі екзотичні концепції. Наприклад, у фрейдизмі війну тлумачать як прояв інстинкту

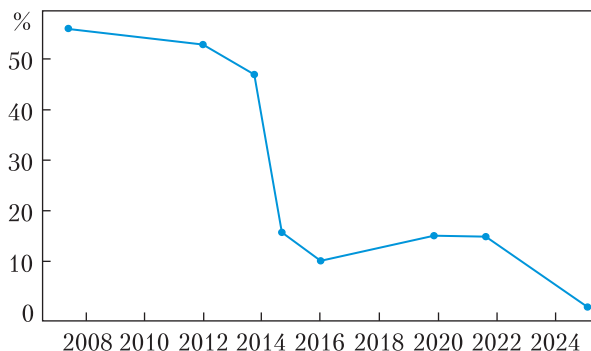

Рис. 1. Динаміка позитивного ставлення українців до Володимира Путіна (графік побудовано на основі узагальнених результатів масових опитувань в Україні)

смерті, або так званого мортидо, на протипагу інстинкту життя, а в соціальному дарвінізмі війни розглядають як прояв еволюції, тобто природний спосіб існування будь-яких організмів, зокрема й соціальних.

Парадигма, на якій побудовано мою доповідь, перебуває десь посередині між полярними позиціями функціоналістів і конфліктологів, тобто її можна назвати помірковано функціоналістською або помірковано конфліктологічною. Війна дійсно приносить неймовірні духовні й психологічні страждання, супроводжується величезними людськими й матеріальними втратами, руйнуванням звичного способу життя. Однак у численних фундаментальних соціологічних працях було показано, що наслідком багатьох воєн, які відбувалися протягом існування людської цивілізації, ставало значне прискорення певних соціальних процесів, які й без того сталися б, але набагато пізніше і з набагато більшими жертвами та збитками. На підтвердження можна навести думку класика соціологічної науки Пітирима Сорокіна про здатність воєнних потрясінь не лише руйнувати, а й сприяти певним позитивним соціальним зрушенням.

Тепер розглянемо, до яких принципових змін в українському суспільстві привела нинішня російсько-українська війна, що й досі триває.

Ще десять років тому українське суспільство перебувало в стані хаотичної трансформації з

невиразним вектором розвитку та відкладеним пострадянським транзитом. До 2014 р., описуючи стан нашого суспільства, я іноді наводив такий метафоричний образ — казкова істота Тягни-Штовхай, що має дві голови, кожна з яких дивиться і тягне в протилежний бік, тому тваринка й не може зрушити з місця. І саме так упродовж майже 30 років після здобуття незалежності розвивалося українське суспільство, не спромігшись за цей час досягти навіть показників економічного розвитку 1990 р. Після 2014 р. почалися певні зміни в суспільній свідомості, а нині, внаслідок спротиву повномасштабній збройній агресії РФ, суспільство вже чітко визначилося на користь європейського цивілізаційного курсу. Тобто, повертаючись до метафори, Росія сама, власноруч відрубала проросійську голову тій казковій істоті, що уособлювала наше тодішнє суспільство.

В результаті в Україні практично зникла амбівалентність суспільно-політичних поглядів. Населенню вже не потрібно доводити, в чому полягає сенс нашого просування до розвиненої демократії, входження в сучасний цивілізаційний простір і чому всі наші зусилля мають бути спрямовані на віддалення від того простору, де панують імперські настрої. Сформувалася і стала домінувати національно-громадянська ідентичність. Фактично зникли регіональні відмінності у ставленні до цього питання, а також до мовної ситуації, російсько-українських відносин, до НАТО, хоча раніше це був один із найвагоміших факторів розколу в українському суспільстві. Так, деякі відмінності між регіонами залишилися, але тепер вони не принципові. І нарешті відбулася остаточна делегітимізація радянської спадщини. На сьогодні близько 80 % респондентів ідентифікують себе передусім як громадян України, а не як мешканців певних регіонів, поселень чи громадян колишнього СРСР. Також близько 80 % опитаних декларують українську мову як мову повсякденного спілкування.

Цікавою є динаміка позитивного ставлення українців до Володимира Путіна (рис. 1). Ще в 2013 р. він був найпопулярнішим політиком в Україні, значно популярнішим не лише за пре-

зидента США, а й за президента України і представників української опозиції. Після анексії Криму і частини Донбасу ставлення до Путіна різко погіршилося, а з початком широкомасштабного вторгнення рівень його підтримки фактично впав до нуля.

Ще однією важливою зміною в суспільних настроях під час війни стало сприйняття України як геополітичного суб'єкта. Задовго до війни ми розробили тест, який тоді показував, що наші громадяни вважали Україну другою державою, яка не була суб'єктом у світовій політиці. Сьогодні ж Україна сприймається і її громадянами, і світовою спільнотою як активний і потужний гравець на політичній арені.

Не менш вагомою зміною стало подолання східнослов'янської відокремленості, на яку свого часу вказувала соціолог Наталія Паніна. Цей фактор ілюструє соціальну дистанцію між українцями та громадянами інших країн. Численні дослідження, проведені до 2014 р., демонстрували, що більш-менш близькими до українців були лише росіяни й білоруси. Феномен відокремленості породжував підозрілість українців до всього, що йшло із Заходу, і переважна більшість населення не розуміла, хто їхні справжні друзі, а хто екзистенційні вороги. Сьогодні ж Україна соціокультурно дистанціювалася від Росії та Білорусі, стала ближчою до центральноєвропейських слов'янських націй.

На початку 2014 р. вийшла друком наша монографія «Суспільство без довіри»¹. Саме таким до початку російсько-української війни поставало українське суспільство за результатами численних досліджень. Серед громадян усіх європейських країн українці демонстрували найнижчий показник інституціональної довіри. Нині ж ситуація кардинально змінилася. Соціологічні дослідження фіксують високий рівень довіри до Збройних Сил України, Президента України, СБУ, волонтерського руху, церкви. Певною мірою зросла довіра і до інших інститутів. І хоча Україна за показниками ін-

¹ *Общество без доверия*. Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2014.

Рис. 2. Динаміка змін у визначенні соціальних груп, що відіграють значну роль у житті українського суспільства: 2021 і 2024 р., %

ституціональної довіри все ще відстає від розвинених демократій, говорити про цілковиту кризу довіри вже не можна.

Чи відбулися б усі ці трансформації без війни? Найімовірніше, що так, але надзвичайно повільно, впродовж життя кількох поколінь. Війна радикально прискорила соціальні зміни. Невипадково серед населення України й досі зберігається уявлення, що після закінчення війни Україна опиниться в більш виграшному становищі, ніж Росія, — так відповіли 36,1 % опитаних (жодна з країн не виграє — 23,1%, Росія отримає більше переваг — 7,0 %). Це дивовижний феномен з огляду на те, яких втрат на сьогодні вже зазнала Україна.

Відбулися також значні позитивні зрушення в масових уявленнях про рушійні сили в українському суспільстві. У відповідях на запитання: які соціальні групи є найвпливовішими в суспільстві, у 1994—2014 рр. найвищу сходинку впевнено займала категорія «мафія, злочинний світ», за нею йшли «лідери політичних партій» і «держслужбовці». Після Євромайдану «мафія» дещо втратила свої позиції, але до 2021 р. залишалася серед лідерів. З початком широкомасштабної війни значно зменшилася

«впливовість» категорій «лідери політичних партій» і «мафія», яка взагалі посіла передостаннє місце, а в лідери вийшли «підприємці», «військові», «робітники», «селяни», «інтелігенція» (рис. 2), тобто ті соціальні групи, на плечах яких, власне, і тримається спротив агресії.

Це дуже важливо, оскільки ці результати опитування свідчать, що в українців з'явилося уявлення про справедливий соціальний устрій. Якщо люди вважають, що пересічні громадяни відіграють головну роль у суспільстві, це означає, що вони сприймають це суспільство як своє, чого не було до війни.

Водночас спостерігаються і негативні суспільні зміни. Війна призвела до виникнення нових ліній розколу між соціальними групами, що в повоєнний період може загрожувати серйозними напруженнями і навіть конфліктами. Зокрема, з'явилося багато різних потенційно антагоністичних соціальних груп: ті, хто були на фронті, і ті, хто не були; ті, хто виїхали за кордон, і ті, хто залишилися; ті, хто втратили близьких, житло, роботу, бізнес, здоров'я, і ті, хто не мали таких втрат.

Отже, потенціал посилення ліній розколу в країні є цілком реальним. Проте поки що результати досліджень не виявляють такого рівня напруженості за цими лініями потенційного розколу, який міг би призвести до руйнівних суспільних конфліктів. Так, під час останнього моніторингу 2024 р., який проводив Інститут соціології НАН України, ми поставили запитання: як Ви вважаєте, що насамперед створює конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві? У відповідях на першому місці опинилися «проблеми та соціальні суперечності процесу мобілізації» (50,4 %), на другому — «політичні та військові рішення української влади щодо російсько-української війни» (47,6 %), на третьому — «використання та статус російської мови в Україні» (45 %), потім з невеликим відривом — «нерівність між людьми, яка зумовлена різним соціальним становищем та рівнем доходів» (44,6 %) та «діяльність політиків загальнодержавного рівня (наприклад, Володимира Зеленського, Петра Порошенка та ін.)» (44 %). При цьому фактори,

що стосуються зазначених вище потенційних ліній розколу, можливим джерелом конфліктів вважає порівняно невелика кількість респондентів. Наприклад, відповідь «перебування за кордоном громадян України, які виїхали через війну» обрали 14,2 % опитаних, «прибуття переселенців у нові місця проживання в Україні» — 10,9 %, «повернення та інтеграція до суспільства ветеранів війни» — 7,4 %.

Цей самий моніторинг 2024 р. підсвітив ще одну проблему, до якої я хотів би привернути увагу, — жакливі втрати, спричинені війною. Лише 20 % опитаних сказали, що ні вони, ні члени їхньої родини не мали з 2014 р. жодних серйозних втрат унаслідок воєнних дій в Україні. Водночас 50,6 % відповіли, що хтось із їхніх рідних або друзів став вимушеним переселенцем, у 44,6 % хтось із рідних або близьких був поранений, 43 % втратили когось із друзів, 24,7 % — втратили роботу, житло, майно, а 23 % — втратили когось із рідних. Це страшні цифри, і кожна така втрата — потенційна основа для розвитку так званого посттравматичного стресового синдрому.

Інститут соціології НАН України має досвід дослідження травматичних суспільних наслідків масштабної кризи, які ми почали вивчати після Чорнобильської катастрофи, і сьогодні ці попередні напрацювання дуже допомагають нам оцінювати психологічне самопочуття українців під час війни. Буквально днями ми презентували монографію² про стресові стани населення в умовах війни.

Слід зазначити, що серед травматичних наслідків масового стресу після аварії на ЧАЕС домінували соціальна дезадаптація, недовіра до офіційної інформації, гіперчутливість до чуток, недовіра до органів влади, зростання соціальної напруженості, панування пасивної стратегії виживання, що ґрунтується на «синдромі жертви» — феномені вивченої соціальної безпорадності, тобто очікуванні, що більшість життєвих проблем вирішить держава.

² Дембіцький С., Головаха Є., Степаненко В. *Стресові стани населення України в контексті війни: досвід соціологічного вивчення*. Інститут соціології НАН України. Київ, 2024.

Не можна сказати, що все це ми будемо мати і в результаті нинішньої війни, оскільки українці сприймають її як справедливу, але процес психологічного виснаження і травматизації триває вже 3,5 року, що не може не даватися взнаки. До того ж зараз критично не вистачає позитивних новин з лінії фронту, а відомо, що будь-який успіх на фронтах істотно підвищує психологічний тонус населення, підтримуючи ресурс стійкості. Якщо такої інформації не буде й надалі, можливе помітне погіршення соціально-психологічної атмосфери в суспільстві.

Так, за даними нашого моніторингу, готовність терпіти теперішні та майбутні проблеми стільки, скільки буде потрібно, до перемоги України у війні в грудні 2022 р. висловлювали 69 % опитаних, а в червні 2024 р. — 42,9 %. Тих, хто був готовий терпіти нинішні та майбутні проблеми, але лише обмежений час, було відповідно 23,9 % і 26,1 %, а тих, хто зовсім не готовий терпіти, — 5 % і 14 %. Це не означає, що терпіння закінчилося, але очевидно, що люди поступово виснажуються.

Як же нам вистояти в умовах затяжної війни? Я назву лише деякі фактори, які підтримують стійкість і готовність суспільства до спротиву. Це, по-перше, матеріальні ресурси (зброя, фінанси, можливості відновлення інфраструктури тощо); по-друге, оптимізм (позитивне бачення власної і загальнодержавної перспективи); по-третє, солідарність (фактори, що об'єднують людей); по-четверте, стресостійкість (спроможність долати стреси війни); і по-п'яте, готовність військовозобов'язаних до мобілізації.

Запас оптимізму в українському суспільстві можна оцінити за даними серпневого 2025 р. репрезентативного опитування КМІС (рис. 3). Загалом більшість українців вірять у світле майбутнє нашої країни, але, звісно, в цьому розподілі є регіональні відмінності: на заході України оптимістів більше, ніж на сході.

Як засвідчили результати нашого моніторингу 2024 р., серед чинників, які об'єднують сьогодні українців, головними є «віра в краще майбутнє» (52,7 %), «відчуття втрати нормаль-

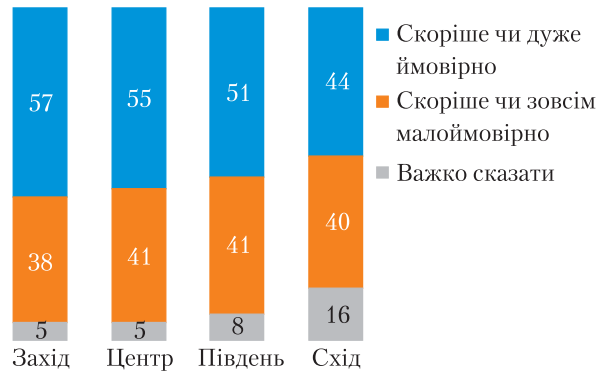

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання «чи ймовірно, що через 10 років Україна буде процвітаючою країною — членом ЄС у регіональному вимірі?» (за даними репрезентативного опитування КМІС, серпень 2025 р.)

ного життя» (39,5 %), «патріотичні почуття громадянина України» (38,2 %), «прагнення спільно долати труднощі життя» (36,9 %), «спільні труднощі життя» (35,4 %), «національна ідея побудови української держави» (35,1 %). Тоді як «політичні погляди» (5,5 %), «релігія» (7 %), «мова спілкування» (14,9 %), на думку більшості населення, не є такими вже важливими.

Порівнюючи результати останнього моніторингу Інституту соціології НАН України з даними за 2021 р., можна оцінити динаміку змінень чинників об'єднання українців. Так, фактор «національна ідея побудови української держави» у 2024 р. обрали на 25,5 % більше респондентів, ніж у 2021 р.; «віру в краще майбутнє» — на 21,9 % більше; «патріотичні почуття громадянина України» — на 21,9 %. Натомість втратили свої позиції такі фактори, як «релігія» (–8,3 %), «політичні погляди» (–4,4 %), «родинні й товариські почуття» (–3 %), а також варіант «нічого не об'єднує» (–5,4 %).

Щодо готовності до збройного спротиву, слід зазначити, що на початку повномасштабного вторгнення черги до ТЦК створювали хибне уявлення, що в нас є невичерпний запас пасіонаріїв, проте в будь-якому суспільстві ресурс людей, які готові добровільно віддати своє життя заради загальної справи, досить обмежений (необмежений він лише в тоталітарних

суспільствах, оскільки там у людей просто немає альтернативи — їх вб'ють або відразу, або на полі бою). Тому не слід думати, що в цьому українці чимось принципово відрізняються від інших народів. Відповідно, у нас зараз поступово вичерпується потенціал добровольців.

Водночас потрібно розуміти, з ким ми маємо справу. Росія ставить собі за мету знищення української нації і України як держави. Отже, якщо ми хочемо вижити, необхідно змінювати відповідні закони і послідовно впроваджувати державну політику щодо мобілізації. Крім того, у суспільстві є стійке відчуття несправедливос-

ті — побутує думка, що одні верстви населення паразитують на жертвності інших, менш забезпечених і менш захищених. При цьому соціологи чітко фіксують наявність у нас горизонтальної солідарності (звідси й висока довіра до волонтерського руху), але державі вкрай необхідно продемонструвати зараз вертикальну солідарність. Тобто першими у військо мають іти представники найвпливовіших верств населення і в такий спосіб давати приклад іншим.

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*

Evgenii I. Golovakha

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2961-1262>

SOCIAL CHANGES IN UKRAINE: EXPERIENCE OF THREE YEARS OF WAR AND PROSPECTS

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, August 22, 2025

The report notes that the Russian-Ukrainian war has caused enormous human losses and suffering for the Ukrainian people and has inflicted catastrophic damage on Ukraine's economy, infrastructure, and environment. At the same time, however, this war has significantly influenced changes in public sentiment, accelerated social transformations, and caused significant positive changes in the social structure of Ukrainian society. The importance of supporting national resilience is emphasized, as well as the need for active participation by representatives of all socio-humanities in the study of complex, contradictory, and dynamic processes of further social transformation.

Cite this article: Golovakha E.I. Social changes in Ukraine: experience of three years of war and prospects (transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, August 22, 2025). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (10): 21—26. <https://doi.org/10.15407/visn2025.10.021>